

LEHÇELER ARASINDA DEYİMLERİN VE ATASÖZLERİNİN AKTARILMASINA AİT SORUNLAR

Akjarkın ABUOVA

Филология ғылымдарының докторы,
аға оқытушы.

Deyim (phrasislogos: Yunanca, deyim [**phrasis:** küçük cümle, **logos:** bilim]; **frazеologiya:** Kazakçada, deyim); 1) Belirli bir dildeki sabit kelime grubu; 2) Dil biliminin, sabit kelime grubunu inceleyen alanıdır¹.

Prof. Dr. Vecihe Hatiboğlu bu konuda şöyle demiştir: “«**Deyim**» sözü, Türkçenin yeni bulduğu güzel kelimelerinden biridir. Bu kelimenin yeri boştu ve «**tabir**» sözü ile karşılanamıyordu. «**Tabir**» bir tek kelime de olabilir. Hâlbuki deyim, en az iki kelimedenden kurulur. Deyim, her dilin özelliğine göre kurulur ve bir dilden bir başka dile çevrilmesi çok güç olan sözlerdendir. Türkçe için deyim tanımı şöyle yapılabilir: Deyim, anlatım gücünü arttırmak için, az çok mantık dışına kayan, bazı kelimeleri değişmediği hâlde bazıları değişip çekimlere giren kalıplardır. Buna göre, deyim anlamında, az çok mantık dışı hayaller, düşünceler aramak, özellikle verilen kalıbın kelimelerinden birisinin veya ikisinin fiil veya isim çekimlerinden birine girip girmediğini göz önünde bulundurmak gerekir. Bu, Türk deyiminin özelliğidir. İngiliz, Fransız, Alman deyim özelliğine bir yönden benzerse de başka yönden benzemeyebilir. Bütün dünya deyimlerinde birleşen ortak özellik, kelimelerin az çok gerçek anlamı dışına, hattâ mantık dışına kaymasıdır. Deyim kalıplarının yaratılması; eskilere, atalara aittir, biraz da bundan dolayı mantık dışı olabilir. Kalıplar, hazır kuvvet sayıldığından, olduğu gibi seve seve kullanılır.”².

“Atasözleri, cümle hâlindeki kalıplar içinde, yol gösterici, eğitici hazır akıllardır.

Deyimler ise, bazen cümle hâlinde olmadan, belirli kalıplar şeklinde hazır anlatım gücüdür.”³

Deyimler, dillerin hepsinde var olan bir kavramlar bütünüdür. Onlar sayı bakımından, serbest kelime gruplarına göre daha azdır. Deyimler manasına göre ayrı kelimelerle, yapısına göre serbest kelime gruplarıyla aynı vaziyette bulunur. Serbest kelime gruplarının yapısında yer alan kelimeler, kendi anlamlarını tek başlarına serbestçe korurken, deyimlerin içinde yer alan unsurlar, çoğu kez beraberce bir anlama sahip çıkarlar. Deyimlerdeki unsurların yeri sabittir, birbirleriyle bağlantılarına sadık kalırlar. Yukarıda söylendiği gibi, deyimleri bir dilden ikinci bir dile kelime kelime çevirmek mümkün değildir. Deyimler üslûpla sıkı sıkıya bağlantılı olduğundan çeviri alanında dilbilimiyle birlikte edebî açıdan da incelenirler.

Ömer Asım Aksoy «Atasözleri, Deyimler» adlı çalışmasında atasözleri ve deyimleri şöyle açıklamıştır: “Bizim gelenekle yerleşmiş bir atasözü anlayışımız

¹ Kaken AHANOV: Til Biliminiñ Negizderi, Almatı, 1993, 166.

² Vecihe HATİPOĞLU: “Kelime Grupları ve Kuralları”, TDAY, Belleten, 1963, 221-222.

³ Vecihe HATİPOĞLU: Atasözleri ve Deyimler, Türk Dili, 13 (145-156, 1963-1964), 468.

vardır. Bu anlayışa göre atasözleri, ulusal varlıklardır. Allah ve peygamber sözleri gibi ruha işleyen bir etki taşırlar. İnandırıcı ve kutsaldırlar. Geniş halk yığınlarının yüzyıllar boyunca geçirdikleri denemelerden ve bunlara dayanan düşüncelerden doğmuşlardır. Ulusun ortak düşünce, kanı ve tutumunu belirtir, bize yol gösterirler. Bir atasözüyle belgelendirilen tutumun doğruluğu herkesçe kabul edilir. Anlaşmazlıklarda bir atasözü en büyük yargıcıdır. İşte bu atasözleri, şekil bakımından da, kavram bakımından da bir takım özellikler taşırlar.”⁴; “Deyimlerde de hem şekil, hem kavram özellikleri bulunmaktadır. Şekil özelliklerinden kimisi, atasözleriyle deyimler arasında ortaktır. Kavram özelliklerinde böyle bir ortaklık yoktur.”⁵.

Ömer Asım Aksoy atasözlerinin, deyimlerin şekil ve kavram özelliklerini aşağıdaki şekilde vermiştir:

1. Atasözlerinin şekil özellikleri: “1. Atasözleri kalıplaşmış (klişe haline gelmiş) sözlerdir. Her atasözü, belli bir kalıp içinde, belli sözcüklerle söylenmiş olan donmuş bir şekildir. Sözcükler değiştirilip yerlerine –aynı anlamda da olsa– başka sözcükler konulmayacağı gibi sözdiziminin şekli de bozulmaz. Böyle değiştirmeler yapılırsa ortaya çıkan söz, –anlam değişmese dahi– atalar sözü diye anılmaz; 2. Atasözleri kısa ve özlüdür. Az sözcükle çok şey anlatır; 3. Atasözlerinin çoğu bir, iki cümledir. Daha uzun olanları azdır.”⁶.

2. Deyimlerin şekil özellikleri: “1. Deyimlerde de, atasözleri gibi kalıplaşmış sözlerdir. Bir deyimın sözcükleri değiştirilip yerlerine –aynı anlamda da olsa– başka sözcükler konulamaz ve deyimın sözdizimi bozulamaz; 2. Deyimler de atasözleri gibi kısa ve özlüdür; 3. Deyimler şekil bakımından üç bölüğe ayrılabilirler: a) Ekli sözcük kılığında deyimler; b) Sözcük topluluğu şeklinde deyimler; c) Cümle halinde deyimler.”⁷.

3. Atasözlerinin kavram özellikleri: “1. Sosyal olayların nasıl olageldiklerini –uzun bir gözlem ve deneme sonucu olarak– tarafsızca bildiren atasözleri; 2. Tabiat olaylarının nasıl olageldiklerini –uzun bir gözlem sonucu olarak– belirten atasözleri; 3. Sosyal olayların nasıl olageldiklerini uzun bir gözlem ve deneme sonucu olarak bildirirken bundan ders almamızı (açıkça söylemeyip dolayısıyla) hatırlatan atasözleri; 4. Denemelere veya mantığa dayanarak doğrudan doğruya ahlâk dersi ve öğüt veren atasözleri; 5. Birtakım gerçekler, felsefeler, bilgece düşünceler bildirerek (dolayısıyla) yol gösteren atasözleri; 6. Âdet ve gelenekleri bildiren atasözleri; 7. Bazı inançları bildiren atasözleri.”⁸.

4. Deyimlerin kavram özellikleri: “1. Deyim, bir kavramı belirtmek için bulunmuş özel bir anlatım kalıbıdır; düstur niteliğinde bir söz değildir. Deyimi atasözünden ayıran en önemli vasıf budur; 2. Deyimlerin amacı, bir kavramı özel kalıp içinde veya çekici, hoş bir anlatımla belirtmektedir. Atasözlerinin amacı ise

⁴ Ömer Asım AKSOY: Atasözleri, Deyimler, TDAY, Belleten, 1962, 132.

⁵ Ömer Asım AKSOY: a.g.m., 140.

⁶ Ömer Asım AKSOY: a.g.m., 132-133.

⁷ Ömer Asım AKSOY: a.g.m., 140-141.

⁸ Ömer Asım AKSOY: a.g.m., 133-134.

yol göstermek, ders ve öğüt vermek, ibret almamız için gerçekleri bildirmektir. Görülüyor ki deyimle atasözü amaçta da birbirinden ayrılmaktadır; 3. Deyimlerin çoğu öz anlamlarından ayrı bir kavram belirtir.”⁹.

Ömirzak Aytbayev, «Awdarmadağı Frazеologiyalık Kùbilis (Aktarmada Deyimlerin Değişimi)» adlı eserinde deyimlerin aktarılması meselesi hakkında şöyle demiştir: “Deyimlerin çevrilmesi (genel dildeki sabit kelime gruplarının çevirisi içinde) teorik açıdan zordur ve büyük sorunlar yaratır. Çeviri yapılırken, deyimleri ikinci bir dilde vermenin zorluklarıyla karşılaşıldığı için, teorik olarak deyimleri incelemek gereklidir. Çünkü her dilde deyimlerin semantiği ve üslûbu farklıdır, onun içine giren kelimelerin ilişkisi de ayrıdır. Deyimleri çevirirken her dilin kendisine özgü kelime birleşme özellikleri ortaya çıkar.”¹⁰.

Kazak Türkçesindeki kelimelerin birleşme biçimlerini, deyimlerin anlamlarını açıklayan pek çok eser yayınlanmıştır. Ama deyimleri bir dilden başka bir dile çevirme konusu çok önemlidir. İçine girildiğinde zor bir sorunla karşılaşmış olduğumuzu; eserlerde, roman ve hikâyelerde kullanılmış olan deyimlerin yapısına bakarak görebiliriz. Bu sorunu çözebilmek için deyimlerin ikinci bir dile çevrilmesi hakkında araştırmalara başlanmıştır. Çeviri, iki dil arasındaki karşılıklı anlaşmayı oluşturan önerali bir araçtır ve çeviriyle uğraşan her bilim adamı, deyimler konusuna dokunmadan geçememiştir. Çevirmen-araştırmacı deyimlerin çevrilmesini direk ele almasa bile, kendi sahasına ait bölümlerde fikirlerini ortaya koyabilmiştir. Tabii ki bu durumda dile getirilen fikirler kişilere göre değişmektedir.

Bu konuda Ö.Aytbayev; genel olarak çeviri sanatını; edebiyatçıların edebiyatın inceleme alanına, dilcilerin ise dilbilimin inceleme alanına dâhil ettiklerini belirtmiştir.¹¹ Deyimleri ikinci bir dile çevirme sorunu hakkında dilciler ve edebiyatçılar çeşitli fikirler geliştirmişlerdir. Bizim konumuzla ilişkisi olduğundan, şimdi deyimlerin çevrilmesiyle ilgili olan fikirlere bakalım:

“Bu problemi Rus, Türk ve Kazak bilim adamlarının ele alışıyla diğer milletlerden bilim adamlarının konuya yaklaşımı değişik olabilmektedir”¹². Deyimlerin ikinci bir dildeki yapısını inceleyeceğimiz zaman bizim ilk önce ele alacağımız eserler Rus dilbilimcisi A.V.Fedorov'un eserleridir¹³. O'nun çeviri teorisinin ortaya konulmasındaki yeri büyüktür. En son yayınlanan «Osnovı Obşey Teorii Perevoda (Çeviri Teorisinin Genel Esasları)» adlı eserinde yazar, birçok yenilikler ortaya koymuş, deyimlerin aktarılmasına dair pek çok bilim adamının son dönemlerde yayınlanan eserlerini inceleyerek sonuca ulaşmaya çalışmıştır.

⁹ Ömer Asım AKSOY: a.g.m., 142.

¹⁰ Ömirzak AYTBAYEV: Awdarmadağı Frazеologiyalık Kùbilis, Almatı, 1975, 81.

¹¹ Ömirzak AYTBAYEV: a.g.e., 82.

¹² N.V.VLADİMİROVA: Nekotorie Voprosı Hudojestvennogo Perevoda s Russkogo na Uzbekskiyı Yazık, Taşkent, 1957; N.P.GABARAYEV: Russkie Frazеologičeskie Edinitsı i ih Sootvetstbiya v Osetinskom Yazıke, Aftoref.kand.diss., Tbilisi, 1956; M.İ.PAŞŞAEVA: Printsipı Otbora i Perevoda Russih Frazеologičeskih Edinits v Russko-Azerbaydjanskih Slovaryah, Avtoref.kand.diss., Baku, 1964; Z.B.MUHAMEDOVA: Rasskazı A.P.Çehova v Perevode na Turkmenskii Yazık, "İzv. AN Turkm.SSR", 1951, № 3; Vecihe HATİPOĞLU: Atasözleri ve Deyimler, Türk Dili, 13, 1963, 468.

¹³ A.V.FEDOROV: Vvedenie v Teoriyu Perevoda, Moskva, 1953; 1958; A.V.FEDOROV: Osnovı Obşey Teorii Perevoda, Moskva, 1968.

Deyimlerin aktarılması Türk Dünyasının bilim adamları tarafından da etraflıca ele alınmaktadır. Her biri belirli bir edebî eserin aktarılmasına çalışırken atasözlerinin ve deyimlerin aktarılmasındaki zorluklara dikkat etmek zorunda kalmışlardır. Çeviri teorisi içinde deyimleri ikinci bir dile çevirme sorununa değinince; her dilden çeşitli eserlerin çevrilmesi konusunda söylenen düşünceleri toplayıp elden geçirmek anlamlı olacaktır.¹⁴

Bu alandaki fikrini açıklayan Kazak dilbilimcilerinden İ. Kenesbayev: "Çeviri usulü, çeviri dili kendine göre ayrıca incelenmelidir diye düşünüyoruz." demiş ve sonra «**Қазақ Tiliniñ İdiomdarı Tuwralı** (Kazak Dilinin Mecazlarına Dair)» adlı araştırmasında çeviri teknikleri konusunda kendi görüşlerini dile getirmiştir. İ. Kenesbayev; mecazların, atasözlerinin, deyimlerin ve tabirlerin kendi aralarındaki farklılıkları inceleyerek, onları başka dillere çevirmenin yollarını bulmaya çalışmıştır. "Onları çevirmenin gerekli olup olmadığının yanıtı atasözlerinin, deyimlerin, özdeyişlerin ve mecazların kendisinde bulunuyor, her dilin kendine özgü ve çok eski mecazlarını «kal'ka»¹⁵ olarak ele almaktan başka yol yoktur."¹⁶ demiştir. Atasözlerinin, deyimlerin, özdeyişlerin, mecazların özelliklerini inceleyerek, onları kelime kelime çevirmenin mümkün olmadığını söylemiştir. Fakat bununla birlikte bir dilden öteki dile çevrilemezler diye de net bir fikir belirtmemiştir. "Onları inceleyerek, mânâsına göre benzer kelime gruplarını bularak çevrilecek dilde anlaşılabilir hâle gelmelerini sağlamamız gerekir."¹⁷ demiştir.

M. Balakayev, E. Canpeyisov, M. Tomanov, B. Manasbayev 1966 yılında yayınladıkları «**Қазақ Tiliniñ Stilistikası** (Kazak Dilinin Üslup Bilimi)» adlı kitapta deyimlerin çevirisi hakkındaki fikirlerini ortaya koymuşlardır. Bu eserde dilbilimciler deyimlerin, Rusçadan Kazak Türkçesine nasıl çevrileceğini ele almış, deyimlerin ve atasözlerinin aktarılması için üç metot göstermişlerdir:

- “1. Deyimleri ve atasözlerini çevirirken onun genel manası verilmelidir;
2. Deyimleri ve atasözlerini çevirirken anlam açısından benzeyen bir deyim ve atasözü bulunmasına dikkat edilmelidir;
3. Pek çok sabit kelime grubu bir dilden ikinci bir dile kelime kelime de çevrilebilir.”¹⁸

Son zamanlarda Türkiye Türkçesinden Kazak Türkçesine geçen deyimler ya da Kazak Türkçesinden Türkiye Türkçesine geçen deyimler bulunmamaktadır.

Bunun nedenleri şunlardır:

1. Coğrafi açıdan birbirlerine komşu olmamaları, bundan dolayı iki toplumun sıkı ilişkiler içinde bulunamaması;

¹⁴ Doğan AKSAN: Göktürk Yazıtlarında Söz Sanatları Güçlü Anlam Yolları, Belleten, 1990; Tahsin AKTAŞ: Çeviri İşlemi ve Eş Değerlilik, Türk Dili, 1995/1, 693.

¹⁵ Kal'ka: Başka dilden sözü sözüne tercüme edilerek alınmış söz veya tâbirdir, Rusça-Türkçe Sözlük, Moskova, 1972.

¹⁶ İ. KENESBAYEV: “Қазақ Tiliniñ İdiomdarı men Frazaları Tuwralı”, “Halıq Muğalimi”, 1946, № 1, 2, 3, 4.

¹⁷ İ. KENESBAYEV: a.g.m.

¹⁸ M. BALAKAYEV, E. CANPEYISOV, M. TOMANOV, B. MUSABAYEV: Қазақ Tiliniñ Stilistikası, Almatı, 1966.

2. Geçmişte ortak bir ideolojiyi paylaşmamaları ve ortak faaliyetlerde birbiriyle bağlantıda olmamaları.

Meselâ, Türkiye Türkçesinde «İki ayağını bir pabuca sokmak (koymak)» deymi, bir kimseyi bir işin acele yapılması için sıkıştırmak¹⁹ anlamında kullanılıyorsa, Kazak Türkçesinde «Eki ayağın bir etikke tıǵuw (İki ayağını bir çizmeye tıkmak)» deyiminin birinci anlamı, bir kimsenin bir işi doğru ya da zamanında yerine getirmediği için azarlanması ya da birisinin ona kızmasıdır. İkinci anlamı ise; Türkiye Türkçesindeki gibidir. Burada, semantik açıdan bir miktar anlam kayması vardır. Bu örnekteki gibi deyimlerle her iki lehçe aynı kökten geldiği için, az da olsa karşılaşılabiriz. Fakat deyimler çoğu kez anlam kaymasına uğramıştır. Atasözlerinde ise, daha fazla benzerlik vardır. Meselâ, Kazak Türkçesindeki «Köp casağan bilmeydi, köpti körgeñ bileti.» atasözü, Türkiye Türkçesinde «Çok yaşayan bilmez, çok gezen bilir.» şeklindedir ve anlam kayması yoktur. Yine, Kazak Türkçesinde «Âyeldi bastan, balanı castan.» şeklindeki atasözü Türkçede «Gelini duvağında, çocuğu beşiğinde.» ve «Ağaç yaşken eğilir.» atasözleriyle karşılık bulur. Günümüzün edebî dilinde kullanılan bu atasözlerinde de anlam kayması görülmemektedir.

Түйін

Бұл мақалада түрік және қазақ мақал-мәтелдері мен фразеологиялық тіркестерінің салыстырылуы мен аудару мәселелері қолға алынған.

Резюме

В этой статье рассматриваются сравнение и проблемы перевода пословиц и фразеологических выражений с турецкого на казахский язык.

Resume

This article considers comparison and translation difficulties of proverbs and idiomatic expressions from Turkish into Kazakh language.

¹⁹ Örnekleriyle Türkçe Sözlük, MEB yay., İst., 2002, 2. c., 1359.